॥ संस्कृत-सूत्रं ॥

विश्वासः वासुकेयः ॥

January 26, 2013

Part I

परिचयः ॥

श्रीमद्पाणिनि-वररुचि-पतञ्जलिभ्यः नमः ॥ शब्दब्रह्मणे नमः ॥ अक्षराणां, पदानां, वाक्यानां च शुद्धोच्चारणे च सुसंस्कारे पुण्यः।

1 संस्कृते अद्भुतानि ॥

अक्षरोत्पत्तेः च उच्चारणस्य सूक्ष्म-अध्यायः (मन्त्र-शक्ति-मूलः एषः।)। उर्वरी शब्द-व्युत्पत्ति-व्यवस्था (तस्मात् व्युत्पत्तानां सूक्ष्मः विश्लेषणः च)। सूक्ष्माः पद-वाक्य-संस्कार-नियमाः (- तेषु अपि क्रियासु परस्मै-आत्मने-भेदः, द्वि-बहुवचनभेदः च)।

1.1 विभागाः।

संस्कार-दृष्ट्या - 'सुप्तिङन्तं पदं।'

कारक-दृष्ट्या - नामपद-क्रियापद-तद्विशेषणानि च। सुबन्तानि अपि क्रियापदानि भवितुम् अर्हन्ति, उदाहरणाय 'गतम् धनम्', 'पुष्पैः विकसितम्'। कर्तृ-कर्मपदविशेषणैः अपि क्रियपदसंज्ञा योग्या - 'गतम् धनम्'।

1.2 पदे वर्णपरिवर्तनम् ॥

वृद्धिः च गुणः यथा वृद्धि-गुणसध्योः विवृतौ। संप्रसारणम् धातुखण्डे च।

Part II

पदमूलाः ॥

2 क्रिया-पदमूलाः धातवः॥

2.1 विशेषाणि अङ्गानि।

उपधा इति धातोः अन्तिमपूर्वाक्षरम् ।
पुगन्तम् इति पुक् अन्ते यस्य तत् अङ्गम् । णिचि परे कदाचित् पुक्-आगमो विधीतः। ज्ञापयति -इत्यस्मिन् ज्ञाप पुगन्तम् ।

2.2 गणविभक्तिः॥

कर्मगणन-अनुसारम् विभक्तिः अन्यत्र विवृता। क्रियाफलदिशा-वाचक-प्रत्ययानाम् च सार्वधातुक-लकार-विकरण-प्रत्ययानाम् योग्यतानुसारा विभक्तिः अन्यत्र विवृता।

2.2.1 उत्पत्ति-विभक्तिः॥

'भ्वादयः धातवः॥ सनादयः धातवः॥' इति पाणिनिः।
२२०० सन्ति भ्वादयः, परन्तु वाङ्मये केवलम् ८०० उपयुज्यन्ते। ते अनेकान् नमपदान् जनयन्ति, अतः स्मरणं लाभाय (यथा GRE परिक्षायै Latin धातवः स्म्रीयन्ते)!

2.3 सनादिभिः व्युत्पत्तिः॥

विस्तारपत्त्रे सूचितम् ।

2.3.0.1 दिवादिगणीयानाम् आत्मनेपदिषु कर्तरि साम्यम् ॥

दिव्यते। परस्मैपदिषु तावत् क्लेषः नास्ति।

2.4 सामान्य-धातु-परिवर्तनानि।

उपधायाश्च॥ - उपधायाम् ऋकारस्य इकारः। 'उरण् रपरः' इत्येतस्मात् र्-आदेशः तत्-सन्दर्भे। [Incomplete]

2.4.1 संप्रसारणं।

2.4.1.1 प्रभावः॥

पदसंस्कारे यरलवानां स्थाने इऋऌउ-आदेशः - इक्-यणः संप्रसारणं॥

2.4.1.2 योग्यता॥

'ग्रह्, ज्या, वय्, व्यध्, वश्, व्यच्, व्रश्च्, प्रच्छ्, भ्रस्ज् इत्येषां धातूनां ङिति च किति सम्प्रसारणम्।' इति पाणिनिः (६.१.१६)। तथा सार्वधातुकेषु अपिति अपि (सार्वधातुक-विषये विवृतम्)। अतः - गृह्णन्, न तु ग्रह्णन् ।
पुक्-अन्त लघु-उपधस्य॥

2.5 सार्वधातुकाः प्रत्ययाः।

2.5.1 सार्वधातुकत्वम् ॥

तिङ्-शित्-सार्वधातुकम् (३.४.११३)॥ परन्तु लृट्/ष्य-परे नास्ति सार्वधातुकत्वम्।

2.5.2 प्रभावः॥

'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इक्-अन्त-अङ्गेषु इकः गुणः भवति।
'रुदादिभ्यः सार्वधातुके (हलादौ) इट्-आगमः।' इति पाणिनिः। अतः रोदिति इति।

2.5.2.1 अपिति किति च शिति।

"सार्वधातुकम् अपित् (ङित्-वत्)" (१.२.४)। तस्मात् संप्रसारणम् केभ्यः चित् ।

3 प्रातिपदिकानि च तदुत्पत्तिः॥

3.1 सुप्-तद्धितादिषु योग्यता॥

'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति अधिकारसूत्रम् ।
अनुवृत्तिः - "(अस्मिन् अधिकारे यः) प्रत्ययः (सः) ङी-आप्-प्रातिपदिकात्, परश्च, आद्युदात्तश्च ।"
प्रातिपदिकं + सुप्-प्रत्ययः = सुबन्तानि पदानि।
[किमर्थम् अत्र ङ्याप्प्रातिपदिकात् इत्यत्र ङ्याप् संयुक्तम्? पतञ्जलेः उत्तरम् । ङ्याबोः उपस्थितिः सूत्रे नास्ति चेत्, "स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-संख्या-कारकाणां क्रमिकत्वम्" इति नियमेन तद्धितः प्रत्ययः प्रथमम् आगच्छति, तदनन्तरमेव स्त्री प्रत्ययः आगच्छेत् । आर्य-शब्दे कन् प्रत्ययः स्वार्थे प्रथमम् आगच्छति, अनन्तरमेव टाप् इति। प्रक्रियायाम् आर्यिका इति रूपमेव निष्पन्नं, न तु आर्यका इति।]

3. प्रातिपदिकानि च तदुत्पत्तिः॥ 4

3.2 प्रातिपदिकस्य लिङ्गः, न तु वस्तोः॥

(Grammatical gender.) लिङ्गः प्रातिपदिकं अनुसरति, न तु वस्तुं। वस्तोः तु लिङ्गः विविध-दृश्टिसु विविधः। उदाहरणानि 'मित्र' नपुंसकलिङ्गि, 'आप' पुंलिङ्गि।

कानिचन प्रातिपदिकानि अनियत-लिङ्गिनः - बहूनि विशेषणानि तथा- गतः, गतम् - वत्।

3.3 उत्पत्तिः॥

'अर्थवत् अधातुः अप्रत्ययः प्रातिपदिकं॥ कृत्-तद्धितसमासाः च॥' इति पाणिनिः। "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्।" इति परिभाषा।

प्रातिपदिकं मूलभूतं वा व्युत्पत्तं। अमूलभूत-प्रातिपदिक-व्युत्पत्त्यां अन्ते उपयुक्त-प्रक्रिया-प्रत्ययानुसारं समासान्त-तद्धितान्त-कृदन्त-इति विभक्तानि।

3.4 लिङ्गविशिष्ट-शब्दाः॥

परिभाषा अस्ति-- "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्।"

3.5 समासान्तानि।

3.5.1 पदसन्धानम् ।

समास-लक्षणम् अनेक-पद-सन्धानम् । एकपदोत्पन्नम् पदम् समासान्तम् न। तस्मात् व्यस्त-प्रयोगयुक्तस्य वाक्यस्य स्थाने समस्त-प्रयोगयुक्तात् वाक्यात् संक्षेपः।

वाक्ये परस्पर-अन्वययुक्तानाम् एव पदानाम् समासः साध्यः। उदाहरणाय - राजा चोरम् ताडयति इत्यस्मिन् वाक्ये ।

3.5.1.1 सन्धिः॥

'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्॥' इत्यस्मात् पूर्वपदेन पदलक्षणम् रक्ष्यते, तस्मात् सन्धिः साध्यः। साधारणतः नित्यसन्धिः समस्तपदेषु। परन्तु पूर्वपदे नकारान्ते सति, न्-लोपः - यथा आत्मबलम्।

3.5.1.2 स्वरः।

समासान्तस्वरः उदात्तः। यथा ब्रह्मवर्चसेन।

3.5.1.3 विग्रहवाक्यम् ।

लौकिकः विग्रहः - मयुरः नर्तकः यस्य सः = मयुरनर्तकः। लौकिकः विग्राहे सर्वेषु अन्तर्गतिषु पदेषु सत्सु सः स्वपदविग्रहः इति कथ्यते । वृक्षस्य समीपे - उपवृक्षम् - इत्येतत् वाक्यम् अस्वपदविग्रहः।

अलौकिकः विग्रहः - मयुर + सु + नायक + सु = मयूरनायक। अत्र 'यस्य सः' इत्येतौ वर्जितौ।

3.5.2 प्रक्रिया॥

"सह सुपोः २-१-४" इति सूत्रस्य विवरणे "समासत्वात् प्रातिपदिकत्वेन सुपोः लुक्"। अस्मात् अलौकिकः विग्रहः स्वीकरणीयः, तदनन्तरम् सुपोः लोपः भवति।
शेषो बहुव्रीहिः॥ अनेकम् अन्यपदार्थे॥

3.5.3 संख्या-वचनम् ॥

3.5.3.1 क्रम-वचनम् ॥

विंशतेः अधिके सति - एकविंशतितम
नवम। त्रयोदशः/ शा/ शम् ।

3.6 कृदन्तानि॥

धातुना सह कृत्-प्रत्यय-संयोगात् कृदन्ताः जायन्ते। कीदृशीम् चित् क्रियाम् सूचयति एव। सार्वधातुकत्व-आर्धधातुकत्व-प्रभावाः अन्यत्र विवृताः।

3.6.1 क्त॥

3.6.1.1 शब्द-योगः॥

क्त - पतित m. n. पतिता f। वह्-वोढम्। इष्- इष्टम् ()।

3.6.1.2 उपयोगः॥

कर्तृ-कर्म-विशेषणम् वा/ तथा क्रियासूचकम् उत्पत्तम् पदम् ।
वाक्ये कर्मणि-भावे-प्रयोगयोः कर्मपद-विशेषणे उपयुज्यते - घटेन ग्रामः गतः (अस्ति), घटेन गतम् (ergative - सकर्मकधातोः अपि भाव-वचनम्)।

3.6.1.3 कर्तृ-विशेषणे उपयोगः॥

कर्तरि-प्रयोगे कर्तृ-विशेषणाय उपयोगः कदाचित् शुद्धः। अकर्मकधातोः तु क्त-कृदन्त-उपयोगः शुद्धः - पुष्पाणि विकसितानि। सकर्मधातुनि गत्यर्थे च शयादिभ्यः धातुभ्यः एव शुद्धः।
34□7□1 AdikarmaNi [ktaH kartari cha] .
34□7□2 gatyartha-akarmaka-shliShashl NsthA.a.asavasajanaruhajIryatibhyashcha
भागवतपुराण-व्यवहारात् नास्ति पूर्णतः प्रामादिकम् 'देवम् प्रणतः अस्मि' इति प्रयोगः।

3. प्रातिपदिकानि च तदुत्पत्तिः॥ 6

3.6.2 वर्तमति क्रियायाम् कर्तृ-विशेषणम् ॥

शतृँ - इत्-लोपानन्तरम् त्-आगमः- पतत् m. n. पतन्ती f। लट्-साधर्म्यम् अस्य प्रत्ययस्य। अतः सार्वधातुकत्वम् अपि।
शानच् - (म्)आन-आदेशः - पतमान m. n. पतमाना f, कुर्वाण।
क्रु - रु-आगमः - भीरु।
घिनुण् - घञ् + इनि - योगिन्, भोगिन्।
तृच् - कर्तृ m. n., कत्री f॥
णिनि - इन्-आगमः - चारिन्।
ण्वुल्, वुञ्, वुन् - चल् -> चालक।
वरच् - ईश्वर।
वन् - ह्रस्व

3.6.2.1 साधारणतः पुंसः॥

'टु-इतः अथुच्' - वेपथुः।
ट - चरः॥
ड - अन्तिम-हलः लोपः - दूरग, मध्यग।

3.6.3 समाप्तायाम् क्रियायाम् ॥

क्तवत् - पतितवत् m. n. पतितवती f। वाक्ये कर्तृपद-विशेषणम् ।
वेदे वनिप् - यज्वन्, धीवन्।

3.6.3.1 परोक्षभूते क्रियायाम्॥

लिडादेशः परस्मै-पदेषु - पेतिवः m. n. पेतुषी f.। लिडादेशः आत्मने-पदेषु - पेतान m. n. पेताना f.।

3.6.4 भविष्यति क्रियायाम्॥

लुटादेश परस्मै-पदेषु - पत्स्यत् m. n. पत्स्यन्ती f.।
लुटादेश आत्मने-पदेषु - पत्स्यमान m. n. पत्स्यमाना f.।

3.6.5 कर्म-विशेषणम्॥

घ - गोचरः।
नङ् - प्रश्नः, यत्नः।

3.6.5.1 घुञ्-प्रत्ययः॥

घुञन्तः पुंलिङ्गे एव साधारणतः प्रयुज्यते। पूर्वस्वरस्य अकारस्य वृद्धिः च अन्यह्रस्वस्य गुणः भवति।
पठ्तः - पाठः। वद्तः वादः। ऊह्तः ऊहः। पद्तः पादः।

3.6.6 करणे ॥

ष्ठ्रङ् नपुंसकानि - योक्त्र सूत्र नेत्र पत्त्र ।

3.6.7 क्रियायाः भावे एव॥

3.6.7.1 भाववचने नपुंसकानि॥

भावे ल्युट् - नित्य-नपुंसकलिङ्गि - अन-आगमः - पठनं, स्नानं। ल्युट् इत्यत्र लकारस्य टकास्य च लोपः भवति (हलन्त्यम् (१.३.३), लशक्वतद्धिते (१.३.८), (तस्य लोपः १.३.९) । युवोरनाकौ (७.१.१) एतदनुसारं युइत्यस्य स्थाने अनइत्यागमः।
णमुल् अव्ययं - कारं, भावं।

3.6.7.2 युच्॥

अनपुंसक-शब्दान् जनयति - तस्मिन्नपि साधारणतः स्त्री-लिङ्गे आप्-प्रत्ययेन सह उपयुज्यन्ते। उदाहरणाय - प्रार्थना, भावना।
सर्वेभ्यः णिजन्तेभ्यः योग्यः। तथा परिगणितेभ्यः अणिजन्त-धातुभ्यः अपि।
युवोरनाकौ (७.१.१) एतदनुसारं युइत्यस्य स्थाने अनइत्यागमः।

3.6.7.3 भाववाचने स्त्र्यः॥

क्तिच्-न्- नित्य-स्त्री-लिङ्गि - कृतिः, मतिः ।
कि - शुच् + कि = शुचि

3.6.7.4 योग्यतायां॥

तव्य - पत्तव्य m. n. पत्तव्या f.।
अनीयत् - पतनीय m. n. पतनीया f.।
ण्यत्, णिच्-यत् -पत्य m. n. पत्या f.।
उन् - साधु।

3.6.7.5 उद्देश-वचनं॥

तुमुँन् अव्यय-प्रत्ययः - पत्तुम्। वोढुम् ।

3.6.7.6 क्रिया-उत्तर-काल-वाचकं अव्ययं॥

क्त्वा - पतित्वा। उपसर्गः अस्ति चेत् ल्यप् - आगम्य।

3.6.8 प्रवृत्ति-वचने॥

इष्णुच् - सहिष्णु।
उकञ् - पातुक, स्थायुक।
कु - नु-आदेशः - क्षिप्नु।

3.6.9 उण्-आदि-प्रत्ययाः ॥

एतेषां सूचिः उणादिसूत्रे। तेषां उपयोगः बहुसीमितः - सूचिकृतधातुभ्यः एव।
उण् - कृ, वा, स्वाद् - कारु, वायु, स्वादु।

3.6.10 अन्याः।

श्रि + क्विप् = श्रीः।

3.7 अन्तिमाक्षर-विभजनम् अनव्यायानाम् ॥

3.7.1 अन्तिमाक्षरत्व-सङ्ख्या ॥

अमरकोषे ८०% नामशब्दानि अकारान्ते पुँल्लिङ्गे वा नपुंसकलिङ्गे वा आ-ई-कारान्ते स्त्रीलिङ्गे सन्ति!

3.8 अन्य-उपासंज्ञाः।

3.8.1 अव्ययम् ॥

2-4-82 अव्ययादाप्सुपः ॥ - अव्ययादुत्तरस्य आपः सुपश्च लुग् (लोपः) भवति। 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इत्यस्मात् सुबन्तत्वम् ।

प्रयोग-सौलभ्यं! मादरयः यदा तदा अद्य इत्यादयः।

3.8.1.1 निपाताः ॥

(Exclamations/ utterences)
प्रादयः निपाताः ॥

3.8.1.2 उपसर्गाः ॥

क्रियापदेन सह योगे काश्चन निपाताः भवन्ति उपसर्गाः। उपसर्गात् धातोः अर्थः अन्यत्र नीयते प्रहार-विहार-संहार-वत्। परन्तु उपसर्गाः सुबन्ताः अव्ययानि एव।

3.8.2 सर्वनामानि ॥

सर्वनामसंज्ञायुक्तेभ्यः भिन्नाः प्रक्रियाः च प्रत्ययाः विहिताः।
नञ्-समासे च न-समासे सर्वनामसंज्ञा अवशिष्यते । अनिक च नैक सर्वनामे एव।

Part III

पद-वाक्य संस्कारः ॥

'सुप्-तिङन्तम् पदम्॥' इति पाणिनिः।

4 सन्धिः।

विस्तारपत्त्रम् इक्षस्व ।

4.1 योग्यता॥

द्वौ शब्दौ (शब्दः + प्रत्ययः, वा पदम् + पदम्) वेगेन सहोच्चारिते चेत् ध्वनि-परिवर्तनम् दृश्यते। जिह्वा-आलस्यं एषां परिवर्तनानां मूलः।

"संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते॥"

4.1.1 भाषणे॥

संभाषणे विरामम् सूचयितुम् वाक्यांशबोधनाय च सन्धिरूपाणि उपयोक्तव्यानि। श्लोकवाक्यस्यैकपदत्वेन परिगणनम्। श्लोके, श्लोकार्धे श्लोकान्ते च विरामो भवति। सन्धि-उपयोग-कारणेषु अन्ये वेग-विवक्षा, लेखने मिताक्षरत्वस्य वा शब्दमाधुर्यस्य इच्छा।

4.1.2 लेखने॥

"यथा पाठे सौकर्यम्, भाषणे च सौलभ्यम्, तथा लेखनीयम्। लेखने यत्र विवक्षाया बोधकानि विरामार्धविरामादिचिह्नानि प्रयोक्तुं शक्यन्ते, तत्र तत्र वाक्यभेदं विना सन्धिरहितः प्रयोगः पठनसौकर्याय भवति। सन्धिरहितः प्रयोगः अन्यत्र नियाम्यः पठनसौकर्याय।" इति हरिनारायणवर्यस्य मतः।

4.1.3 संयोगः न सन्धिः।

'हलोः अन्तरः संयोगः।' सम् + मतिः = सम्मतिः।

१३ परः सन्निकर्षः संहिता (१।४।१०९)

4.2 विधिः॥

१८ स्थानेऽन्तरतमः (१।१।५०) इत्यस्मात् वर्णस्य आदेशे विधिते अस्पष्टतायाम् सति समीपतमः वर्णः स्वीकरणीयः।

4.2.1 पदत्व-रक्षणम् ॥

वि + आ + करण = व्याकरण । अत्र, 'इको यणचि' इत्यस्मात् व्य् आ कारण जातः चेत् अपि व्य् इत्येतत् पदम् एव।

सूत्रे विभक्तिभिः विवक्षा ज्ञातुम् 'इको यण् अचि' तथ 'शः छः अटि' ईक्षेत।

4.2.2 प्लुत-प्रागृह्याः।

२८ दूराद्धूते च (८।१।८४) - दूरात् वचने पदान्तस्वरस्य प्लुतः।
३० ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् (१।१।११)
२९ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (६।१।१२५) - सन्धि-परिवर्तनम् नास्ति। आगच्छ कृष्ण३ अत्र गौश्चरति ।

4.3 करणाकरण-विकल्पः ॥

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥
कदाचित् सन्धि-करण-अकरणयोः विकल्पः वर्तते। समस्त-पदानि नित्य-सन्धयः। उपसर्गैः सह शब्दस्य नित्य-सन्धिः।

5 वाक्य-संस्कारः ॥

एकतिङ् वाक्यम् ।

5.1 कारकाणि ॥

(gramatical case)

5.1.1 क्रियापदानि प्रधानानि।

क्रियायाः प्राधान्यम् वर्तते वाक्यावगमने। अनेकानि क्रियासूचकपदानि सन्ति चेत्, ते एव वाक्यकेन्द्राणि - 'रामः पत्रं लिखित्वा क्रीडते'।

5.1.2 नामपदानि च तत्-पात्राणि।

नाम-पदानि ते ये क्रियायां पात्रं वहन्ति। एतानि पात्रानि कारकाणि इति उच्छ्यन्ते। क्रियायाः कर्ता वर्तते एव, कर्मपदानि अपि स्युः।
६ कारकाणि - कर्तृ (nominative), कर्मन् (related to accusative), करण (instrumental), संप्रदान (dative), अपादान (recieving/ ablative), अधिकरण (locative)। तद्विहाय संबन्ध-कारकेति उच्यन्ते शष्टीविभक्तियुक्तानाम् पदानाम् पात्रः।

5.1.3 कारक-क्रिया-सूचनम् ॥

मुख्यक्रियासूचकम् क्रियापदम् तिङन्तम् वा सुबन्तम्। क्रियापदान् विहाय अन्यानि सुबन्तानि। कारकानुसारम् विभिन्नेषु विभक्तिषु (declension) वा भिन्न-तद्धित-प्रत्यय-युक्तानि भवन्ति नामपदानि।

5.1.4 कर्तृ-सूचनम् ॥

'प्रातिपदिकार्थ-लिङ्ग-परिमाण-वचन-मात्रे प्रथमा॥'
कर्तृकारक-युक्तेन पदेन प्रथमायाम् उत तृतीयायाम् सुबन्त-विभक्त्याम् भवितुम् साध्यम्।

5.1.5 कर्म-सूचनम् ॥

कर्मणि-प्रयोगे प्रथमा। कर्तरि-प्रयोगे द्वितीया। विना-योगे अपि कर्म-सूचनम् च द्वितीया।
भाव-वाचक-तद्धितान्ते कर्म-पदस्य षष्ठी - पुस्तकस्य अध्ययनम्।

5.1.6 करणम्॥

करणे तृतीया। सह-सदृश-योगे अपि - रामेण सह। कारणवचने अपि। अलम्-योगे अपि तृतीया।

5.1.7 संप्रदान॥

संप्रदाने चतुर्थी। कारणवचने अपि। नमः-कारे अपि। केषां-चन धातूनाम् प्रयोगे अपि - कृष्णाय रोचते, क्रुध्यति, असूयति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति, कल्पते/ भवति।

5.1.8 अपादान॥

वियोगे/ विभागे पञ्चमी। यस्मात् भयम् वा रक्षणम्, तस्यापि। ऋते-प्रयोगे अपि। प्रभृति-आरभ्य-पूर्व-पर-योगे अपि।

5.1.9 संबन्धः॥

संबन्धे षष्ठी। पृथक्-करणे अपि।

5.1.10 अधिकरणम् ॥

अधिकरणे सप्तमी। विषये सप्तमी। पृथक्-करणे अपि - देशेषु भारतम्। विश्वसिति, स्निह्यति-योगे अपि।
परितः-उभयतः-योगे द्वितीया।

5.1.10.1 सन्दर्भ-वचनम्॥

सतः षष्टी - 'पश्यतः दशरथस्य कौसल्या गतवती'। (उपेक्षा-सूचकम् ।)
सति सप्तमी - 'गच्छति रामे भरतो आगतः'।

5.2 कर्म-गणनं।

क्रिया-पदानि (तथा धातवः) सकर्मकाः (तस्मिन्नपि द्विकर्मकाः) वा अकर्मकाः - इति कर्मपद-गणनात् वक्तुं शक्यते।

5.2.1 द्विकर्मकत्वम् ॥

उदाहरणाय - 'रामः गुरुं सन्देशं ददाति' इति प्रयोगात् दा द्विकर्मकः धातुः इति ज्ञायते। प्रेरणार्थे णिच्-अन्त-धातवः तु द्विकर्मकाः एव भवन्ति। 'रामः गुरुम् कार्यम् कारयति।' णिच्-योगे द्विकर्मकधातवः तु त्रिकर्मक-धातून् जनेयुः।

द्विकर्मक-धातु-युक्त-वाक्ये एकम् प्रधानम् कर्मपदम् वर्तते, अपरम् च 'गौण्यम्' इति। गौण्यकर्मपदम् तु अन्येषु विभक्तिषु भवितुम् अर्हति।

5.3 कर्तृ-प्राधान्यम्

5.3.1 कर्तरि-प्रयोगः ॥

कर्तरिप्रयोगे कर्तृपदम् प्रधानम्। क्रियापदम् लिङ्ग-सङ्ख्या-पुरुषेषु कर्तृपदम् अनुसरति। 'रामः ग्रामं गच्छति।, रामः ग्रामम् गतवान्। रामः ग्रामम् गातः' - इत्यत्र 'ग्रामं' कर्मपदम्। अकर्मक-धातुभ्यः अपि 'पुष्पाणि विकसन्ति।'।

5.3.2 कर्मणि-प्रयोगः ॥

कर्मणिप्रयोगे क्रियापदम् प्रधानम्। कर्मणि प्रयोगे तु क्रियापदम् लिङ्ग-सङ्ख्या-पुरुषयोः कर्मपदम् अनुसरति, विशेषम् प्रत्ययम् प्राप्त्वा। 'रामेण ग्रामः गम्यते। रामेण ग्रामम् गतम्' यक्-प्रत्ययः अन्यत्र विवृतः।

5.3.3 भावे-प्रयोगे क्रियापद-स्वातन्त्र्यम् ॥

'पुष्पैः विकस्यते। पुष्पैः विकसितम् ।' -इत्यत्र कर्म नास्ति, अतः एषः भावे-प्रयोगः। अकर्मक-धातुभ्यः साधारणं।

सर्वदा प्रथम-पुरुषे एक-वचने तिङन्ताः। क्तान्ताः च नपुंसकलिङ्ग-एकवचने।

5.3.4 प्रयोग-तोलनम् ॥

कर्तरि प्रयोगे कर्म-पदस्य तृतिया-विभक्ति-स्थापने सौलभ्यं, परन्तु धातोः सम्यगि लकार-रूप-दाने कष्टः (धातु-गण-ज्ञानं आवश्यकं)। कर्मणि प्रयोगे धातोः कर्मणि-प्रत्ययेन सह प्रथम-पुरुष-स्थितिः सुलभं (गण-ज्ञानं अनावश्यकं), परन्तु कर्म-पदस्य प्रथम-पुरुषरूपदानाय लिङ्गज्ञानं आवश्यकं।

5.4 नामपद-विशेषण-प्रयोगे लिङ्गवचनौ॥

अनेकदा नामपद-विशेषणानि प्रयोगे विशिष्ठीकृतं नामपदं अनुसरन्ति लिङ्गे च सङ्ख्यायां। कदाचित् तु विशेषण-प्रयोगे तथा न, उदाहरणाय - 'मम पत्नी मम द्रव्यं'॥

6 सुप्-अन्त्यं॥

6.1 स्वरव्यवस्था॥

'सुप्-प्रत्ययास्तु अनुदात्ता एव । तस्मात् प्रत्ययगता स्वराः अनुदात्ताः । प्रकृति-शब्दे यत्र उदात्तः स शिष्यते । यत्र तस्य गुणवृद्ध्यादि-एकादेशः स एकादेशः स्वरः उदात्तः ।' इति धनञ्जयः।

6.2 नाम-पद-रूपं॥

सुप् इति विभक्ति-प्रत्ययः (Declension)। सुबन्तं प्रत्येक-नामपदं। सुबन्त-पदं = प्रातिपदिकं + सङ्ख्या-क्रियासंबन्ध-वचकः विभक्तिः। सुबन्तं नाम-पद-विशेषणं वा विशेष्यं वा सर्व-नाम वा सङ्ख्या।

7 तिङ्-अन्त्यं॥

7.1 तिङ्-गणः॥

तिङ् इति पुरुषप्रत्ययः। क्रियापदं तिङन्तं। क्रियापद = क्रियादिशा-सङ्ख्या-पुरुष-काल-प्रकार-भोदनाय विविधैः प्रत्ययैः विकृतः धातुः।

वर्तमान-काल-वाचकानाम् १८ प्रत्ययानाम् श्रेण्याः सुप्वत् प्रथम-अन्तिम-अक्षराभ्याम् तिङ् इति नाम कृतम्।

7.1.1 रूप-गण-निश्चयः॥

7.1.1.1 रूप-निश्चयः॥

काश्चन धातवः अनेकेषु गणेषु भवन्ति।

अधिकाः (१७००) धातूनाम् विकरणानि तु १,२,३,४ गणेषु एव वर्तन्ते। तेषाम् तिङन्त-निष्पत्तिः सुलभम् भू-उदाहरणात्।

१०-९-८-गणीयानाम् तिङन्तरूपाणि सुलभानि भू-उदाहरणात्।

२-३-७-गणौ क्लिष्टौ।

7.1.2 तिङन्ते धातोः गणनिश्चयः ॥

विकरणप्रत्ययः द्रष्टव्यः। विकरणप्रत्यये अकारे सति - गुणे लक्षिते सति भ्वादिगणः, गुणे अलक्षिते अकार-अन्तिमस्वरे प्रायः भ्वादिगणः, नो चेत् तुदादिगणः।

7.2 उपगणाः॥

7.2.1 क्रिया-फल-दिशा।

क्रियायाः प्रभाव-दिशा भवति - परस्मै वा आत्मने। भेदोदाहरणं - 'कार्यं करिष्यामि।' च 'कार्यं करिष्ये।' च 'वृक्षः वर्धते।'। एतत् सकर्मक-अकर्मकत्वं न अवलम्ब्यते। तदनुसारम् परस्मै/ आत्मने-पदिनः इति विभक्ताः।

क्वचन धातूनाम् फलः उभयाभ्याम् वस्तुभ्याम् अपि विकल्पेन भवति - ते उभयपदिनः।

क्रिया-फल-दिशा-अनुसारम् भवति तिङ्प्रत्यय-चयनम्।

'1-3-72 स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले॥ शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् ॥' इति पाणिनिः।

7.2.2 लकार-विभक्तिः व्याकरणसङ्ज्ञानुसारम्॥

एतेषां प्रत्ययानां नामानां प्रारम्भे लकारे सति, ते लकाराः इति उच्छ्यन्ते। तेषां अन्तिमाक्षरः (ट् वा ङ्) इत्-संज्ञाम् आप्नोति। तदनुसारम् लकाराः ङितः वा टितः। मध्यमः स्वरः अङ्-प्रत्याहृतेभ्यः स्वीकृताः।

7.2.3 लकार-विभक्तिः भोदनानुसारम्॥

लकाराः ६ कालवाचकाः (time/ tense), ४ प्रकारभोदकाः (mood)।

7.2.4 लकार-विभक्तिः विकरणानुसारम्॥

अन्या विभक्तिः - ४ सार्वधातुकाः च ६ आर्ध-धातुकाः इति। सार्वधातुकेषु लकारेषु रूपः - धातुः + विकरण-प्रत्ययः + पुरुष-सङ्ख्या-वाचक-प्रत्यय।

आर्धधातुकेषु कदाचित् (सेट्-धातुषु, न अनिट्-धातुषु) इकार-संयोगम् विहाय विकरण-प्रत्ययः न वर्तते।

7.3 कर्मणि वा भावे यक्-प्रत्ययः।

कर्तरि/ कर्मणि/ भावे इत्यादिषु प्रयोगेषु वाक्यसंस्कारः अन्यत्र विवृतः। एतत् सनादिगणे अन्तर्भूतात् यक्-तः भिन्नः। एतस्य योगेन जातः शब्दः धातु-सञ्ज्ञाम् न प्राप्नोति - समान-अर्थ-वचनात्।

7.3.1 शब्द-जनन-प्रत्ययः॥

यक्-प्रत्ययः - धातु + य्। पदसंस्कारे आत्मने-पदत्वं।

तिङन्तजनने ङे-प्रत्ययम् स्वीकरोति। लिङ्लोटौ अपि साधारणौ - उदाहरणाय - भवता पठ्यताम् पुस्तकम् । (भवान् पठ्यताम् इत्येतत् असाधुः।) त्वया पठ्यस्व पुस्तकम् ।

7.4 धातु-द्वित्त्वम् अभ्यासः॥

'पूर्वोऽभ्यासः॥' इति पाणिनिः।
उदाहरणाय बिभेति।
'ह्रस्वः॥' इति पाणिनिः - अतः द्वित्त्व-स्वरः ह्रस्वः।
'अभ्यासे चर्च॥' इत्येतस्मात् झलः स्थाने चरः वा जसः 'स्थानेऽन्तरतमः॥' अनुसारम् चित्वा।

7.5 स्वरव्यवस्था॥

"यदि तिङन्तं पदम् अतिङन्तात् पदाद् उत्तरं तर्हि तस्य सर्वानुदात्तः।" इति धनञ्जयः। 'प्रचोदयात्' इत्यादिषु आक्षेपः।

7.6 काल-वाचकाः लकाराः॥

7.6.1 काल-विवरणं॥

वर्तमान-आह्नस्य कालः अद्यतनः, तद्भिन्नोऽनद्यतनः। अद्यतनः इत्युक्ते इदानीन्तन इति न! बहु-पूर्वकालिकं वा कुड्य-कुट-अन्तरितं वृत्तं परोक्षम्। कृतस्य स्मरणे कर्तुरत्यन्तापह्नवेऽपि च, कर्मकर्त्रोरदृश्यत्वे त्रिषु विद्यात् परोक्षताम्।

7.6.2 जुहोत्यादि-गण-वैशिष्ट्यम् लँटि।

ददाति ददतः ददति (ददन्ति न)। बिभेति बिभ्यतः बिभ्यति। (शि) शेते शयाते शेरते ।

7.6.3 भूतकाल-वाचनं।

लट्-उपयुज्य भूतकाल-वचनं : "सः तदा हसति स्म" वाक्य-इव।

7.7 प्रकार-भोदकाः लकाराः॥

7.7.1 सन्देहं प्रकटितुं 'स्यात्' उपयोगः।

'एषः उत्तित्वा सन्ध्यां वन्दितवान् स्यात्।'

8 पदे अक्षर-परिवर्तनम् ॥

8.1 नो णः॥

'रषाम् नोणः॥' इति पाणिनिः। 'ऋ-कारस्यापि' इति कात्यायनः।
नकारः पदान्ते न सति Regular expression भाषायाम् - .*(र्,ष्,ऋ)[हयवरट् लण् कु पु अच्]*न्[अच्] इत्यत्र नोः णः। उदाहरणाय, 'रामेण' च 'रमन्', न तु 'रामेन' वा 'रमण्'।

Part IV

शब्द-ज्ञानम् ॥

9 धातुपाठः ॥

9.1 चिन्तने च भावनासु ॥

9.1.1 बुद्धेः उपयोगे ॥

चुनोति शपते कल्पते ॥
पठति अङ्कति
शिक्षते

9.1.2 संबन्धेषु

चोदति हिनोति (विहितम्) (प्र)शंसति कलयति ॥
सोढति सहति क्षमते सेवति।
बिभेति त्रसते।

9.1.3 व्यवहारे प्रदर्शिते

लोलति लालति लसति क्रीडते (अकर्मकम्) स्पर्धते

9.2 आङ्गिकम् ॥

9.2.1 इन्द्रियाणि च मानम् ॥

श्रुणोति
तोलयति मेयति
श्वसिति। जिघ्राति।
उत्/ नि-मिषति

9.2.2 नाद-भाषणे

वदति वचति बणति भाषते ब्रवीति कथयति चर्चयति क्रोषति
निन्दति तर्जयति स्तोति श्लाघते
गायति गर्जति नादति घोषति क्रोशति रवति
पृच्छति याचति/ ते वाञ्चति
मन्त्रयति भोदति दधाति दिशति ।
आह्वयति
हसति रोदिति

भजति॥

9.2.3 करणे

करोति/ कुरुते कृषति नुदति स्पृषति पुटति
खनति॥
क्षिपति वेलयति॥

9.2.4 गतौ च स्थाने

स्थाति स्तभति। गाधति तिष्टति सीदति। सदति विषदति।
चलति चरति सरति गच्छति याति सर्पति (उत्)अयति धावति पलायति एति द्रवति (इष्) इष्यति।
झम्पति ।
विशते श्लथति
रोहति
दोलयति

9.3 प्रकृत्याम् च तत्-प्रकटने॥

वर्षति स्रुवति।
स्फुरति ज्वलति भाति दीप्यते दिव्यते ।
जृम्भते (वि)कसति (उत्)घटति स्फरति।

9.3.1 सत्तायाम् ॥

अस्ति वर्तते भवति भासते भाजते
श्रयति

9.3.2 सृजने ॥

जायते वर्धते एधते बृंह (प्र)ईर्ते।
सूते (प्र)सवति।
वपति सिञ्चति प्रोक्षति क्षालयति॥
लयति व्ययति

9.4 अन्योपयोगे सेवायाम् च

शोधति पावयति।

9.4.1 (वि)योजने

रचति
युङ्क्ते? युते/ यौति लिम्पति सीवति॥ घटते ।
भञ्जति तक्षति रुजति विपुलति

(कृ) किरति/ अकरीत्

9.4.2 अन्यस्य बाधादिषु

पीडति हिंसति/ हिनस्ति बर्हते बाधते रोधति यमति बध्नाति॥
ताडयति व्रणति विधति हन्ति ध्वंसति कशति सूदते।
वर्जति (नि)वारयति
जयति।

9.4.3 अन्यस्य सेवायाम् ॥

सेवते।
रक्षति गोपयति अवति गुहति छादयति कुचति कुशति।

9.4.4 अन्यात् सहाय्ये

लम्बते

9.4.5 द्रव्यस्य

मार्जयति क्षालति अञ्जति (नि)मज्जति (अभि)षेक लिम्पति॥
लुडति

9.5 संप्रदान-अपादानयोः॥

ददाति यच्छति
लभते आप्नोति॥
क्रेणोति चोरयति हरति
नयति वहति भर्ति
पूरयति (वि)अयते क्रेति।
गृहति भर्ति।
मुञ्चति ।
त्यजति जुहोति हिनोति
नमति वन्दते यजति पूजयति (परि)वेषयति।

10 अव्ययं।

तद्धित-कृदन्त-समासान्त-अव्ययानि अन्यत्र विवृतानि।

10.1 क्रिया-विशेषणानि॥

शनैः।

10.2 उपसर्गाः।

वि-संयोगे ङे-प्रत्ययः तिङ्-गणीयः उपयुज्यते साधारणतः - अतः विजयते (यद्यपि जयति साधुः)।

10.3 प्रश्न-उत्तराभ्यां।

किल, खलु, नु ननु।
क्व = kutra।
कदा।
नाम।

10.3.1 चित्-चन-प्रयोगः अस्पष्टतायां।

कश्चन, काचित्, केनचित्, कस्मैचित्, क्वचित् इत्यादयः।

10.4 काल/ क्रम-वचने॥

अद्य श्वः परश्वः ह्यः परह्यः।
पश्चात्। प्राक्।
सद्यः संप्रतिः इदानीं।
पूर्वेद्युः परेद्युः परेद्यवि अन्येद्युः उभयेद्युः।
शीघ्रं, अचिरात्, अचिरेण, अचिरम्।
युगपत्।
अथ।
पुनः।

10.5 संख्या-मात्र-वचने॥

तन्निमित्तानि अव्ययानि अन्यत्र लिखितानि।
मनाक् ईषत् ।
सकृत्, असकृत्।
पृथक्।
पुनः मूहुः भूयः॥

10.6 (वि)केन्द्रयणे॥

अपि एव

Part V

पाठनम्, पठनम् च ॥

11 भावनम् ॥

कक्ष्यायाम् आनन्दस्य, आत्मीयतायाः, विकासस्य अनुभवः। संस्कृतभारत्या सह समरसत्वस्य अनुभवः। अतः भाषाशिक्षणम्, कार्यशिक्षणम् चापि। संस्कृतवाचकेषु स्नेहवर्धनम् शिबिरैः च दूरवाणी-संपर्केण।

कार्यशिक्षणे शिक्षकेण सरल-आदर्शव्यवहारः, अल्पोपदेशः, सन्निवेशवर्णनम् च, तस्मात् विचार-मन्थनम् , भाव-तरङ्गोत्पादनम्। शिक्षार्थिने प्रति-पक्षम् लघु-कार्यस्य (उदाहरणाय प्रचारस्य) दानम् । अनौपचारिकम् मेलनम् क्रीडा-हास्यादि-संयुक्तम्।

संभाषण-सन्देशात् लघुकथा-पाठनान्तरम् ग्राहकत्वे वचनम् ।

12 क्रमः।

श्रवण-वचन-पठन-लेखन-युक्तम् सोपानम् । श्रवण-वचनानतरम् व्याकरण परिचयः क्रमेण। शिक्षार्थीनाम् रुचीन् अनुसरेत् ।

12.1 प्रथमे स्तरे प्रयोग-कौशलम् ।

संस्कृतेनैव वचनस्य अनुरोधः। संस्कृतेनैव चिन्तनस्य अपि (न्यूनातिन्यूनम् भारतीयभाषासु चिन्तनस्य) अनुरोधः।

दैनिकस्य अभ्यासस्य, संभाषणे उपयोगस्य च अनुरोधः - दूषितः एव स्यात् प्रयोगः प्ररम्भे, क्रमेण प्राकृतम् संस्कृतत्वम् आप्नुयात्।